

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗМІСТ ТА СТРУКТУРУ КАТЕГОРІЇ «ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ» У ЗАГАЛЬНІЙ ТЕОРІЇ ПРАВА

В. А. Січевлюк
докторант Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

У юридичній науці наявні два дихотомічно протилежні варіанти відповіді на питання про зміст та структуру категорії «правова суб'єктність»:

1) ця категорія не має власного змісту, тому що вона або збігається з іншою категорією, наприклад, із категорією «суб'єкт права» [1, с. 271] чи з поняттям «правоздатність» [2, с. 11], або ж є збірним («об'єднаним», «узагальнюючим», «об'єднувальним») поняттям та лише позначає собою поєднання певних атрибутів суб'єкта права, зокрема, його правоздатності та дієздатності [3, с. 76; 4, с. 143 та ін.]. Часто мають місце вказівки на більш розгорнуте наповнення цієї категоріальної форми через доповнення двох вказаних вище її складових частин (наприклад, поняттям «деліктоздатність») чи шляхом поділу тієї чи іншої із

них на дрібніші елементи («правочиноздатність» [5], «тестаментоздатність» [6] тощо). Найбільш радикальне та, разом з тим, оригінальне заперечення проти визнання за категорією «правова суб'єктність» права на самобутність свого часу представив М. Матузов, який просто відкинув її як непотрібну, вважаючи, що «краще взагалі не вводити категорію правосуб'єктності, оскільки це ускладнює і без цього складні питання та веде до нових зайвих спорів та дискусій» [7, с. 84]. Однак пізніше цей вчений змінив свою думку та визначив правосуб'єктність як збірну категорію;

2) категорія «правова суб'єктність» наділена власним змістом, не є тотожною іншим категоріям чи поняттям, а тому не повинна розумітися як збірна вербальна абстракція, якою тільки сим-

волізується існування механічної сукупності інших понять [8, с. 90; 9, с. 616 та ін.].

Перша точка зору, не зважаючи на її внутрішню суперечливість (яка зумовлюється тим, що кожна категорія науки завжди наділена теоретичним та методологічним значенням, а тому не може не мати власного змісту), довгий час домінувала як у наукових, так і в навчальних джерелах юриспруденції. Коротко її можна представити як сприйняття правосуб'єктності у вигляді «праводієздатності», «праводієделіктоздатності» і т. п.

Однак друге розуміння поступово набуває дедалі більшої підтримки як таке, що об'єктивно наділене об'ємнішим теоретичним потенціалом, оскільки дозволяє сприймати категорію «правова суб'єктність» в якості продуктив-

ного абстрактного відображення об'єктивно існуючого, складного та, поряд з цим, цілісного правового явища. Зрозуміло, що розвиток цієї ідеї вимагає, по-перше, розкриття власне аутентичного змісту категорії «правова суб'єктність» та, по-друге, передбачає ґрунтовне висвітлення зв'язку цього змісту із системою понять, які номінуються в якості елементів категорії «правова суб'єктність» та утворюють її структуру.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної теорії права найбільш розповсюдженими варіантами визначення власного змісту категорії «правова суб'єктність», які навіть знайшли своє закріплення у енциклопедичних виданнях, були вказівки на те, що права суб'єктність є здатністю особи бути суб'єктом права (учасником правовідносин) [10, с. 597 та ін.] та/або здатністю особи до суб'єктивних прав і юридичних обов'язків [11, с. 50 та ін.]. Об'єднує обидва наведені вище підходи те, що у їх межах категорію «правова суб'єктність» визначають як певну здатність, що, до речі, цілком однозначно впливає на наступне розуміння теоретиками права змісту тих понять, які утворюють структуру зазначеної категорії. Тобто «правоздатність», «деліктоздатність», а також інші, більш дрібні поняття такого роду, розуміються у контексті визнання принципової здатності насамперед особи до суб'єктивних прав, суб'єктивних обов'язків чи суб'єктивної відповідальності за зловживання першими або ж за неналежне виконання других [12, с. 84; 13, с. 101 та ін.].

Зміст поняття «дієздатність», у свою чергу, традиційно розкривається як здатність суб'єкта права (чи учасника правовідносин) самостійно (тобто власними вольовими діями) набувати суб'єктивні права та створювати для себе суб'єктивні обов'язки, ре-

алізувати їх, а також самостійно нести відповідальність за вчинені правопорушення. Коротко дієздатність визначають як «можливість реалізовувати правоздатність» [14, с. 344].

По відношенню до обох вищенаведених розумінь змісту та структури категорії «правова суб'єктність» (як сформованого наукою теоретичного віддзеркалення природи та сутності відповідного правового явища) виникає низка складних питань, відповіді на котрі або не даються, або ж бувають дуже суперечливими. Головне із них є таким: якщо категорія «правосуб'єктність» позначає собою здатність фізичної особи, юридичної особи, територіальної громади, держави чи іншого соціального утворення бути суб'єктом права та/чи учасником правовідносин, яку ж соціальну та, разом з тим, правову закономірність відображає ця здатність? Іншими словами, яка суспільна необхідність є причиною появи відповідної здатності у перелічених вище соціальних суб'єктів?

Відповіді також потребує низка інших, вторинних питань, як-от:

- чи є якийсь із структурних елементів правової суб'єктності визначальним для неї?

- чи може існувати правова суб'єктність без повної структури її елементів, наприклад, чи володіє правовою суб'єктністю тимчасово чи постійно недієздатний суб'єкт?

- чому у різних сегментах законодавства та у відповідних галузевих доктринах структурні елементи правової суб'єктності іменуються по-різному, ідентифікуються по-різному, співвідносяться по-різному, власне, і їх кількість також може вказуватися різною? Наведений перелік питань, що потребують відповіді, не є вичерпним.

Категорія «правосуб'єктність» у теорії права почала активно застосовуватися та досліджуватися

відносно недавно, а саме починаючи з другої половини ХХ ст. Як відзначено у літературі, ця категорія не була відома ані юридичній науці Російської імперії, ані радянському правознавству ще у 30-х роках минулого століття. Її введення в юриспруденцію мало галузеве джерело та відбулося в середині ХХ ст. через розповсюдження у актах міжнародного права німецького терміна «rechtssubjektivität» [15, с. 195]. Тогочасним завданням юридичної науки було теоретичне осмислення об'єктивних процесів диференціації, ускладнення та масштабування явищ реальної правосуб'єктності (насамперед у сфері економічних, владних та міжнародних правовідносин), а його вирішення потребувало розробки адекватного категоріального інструментарію. Традиційні поняття «правоздатність» та «дієздатність» більше не створювали прийнятної можливості науково інтерпретувати приватно-публічну правову суб'єктність транснаціональних корпорацій та інших суб'єктів економічної діяльності, публічну правосуб'єктність (компетенцію) органів влади, міжнародну правосуб'єктність держав, об'єднаних у формі ООН, ЄС та інших міжнародних організацій. Достатньо гостро постало питання про правосуб'єктність легальних утворень, не наділених статусом юридичних осіб (наприклад, промислово-фінансових чи холдингових груп).

Виявилось, що правова суб'єктність як певна юридична якість не вичерпується сумою її елементів. Більше того, самі ці елементи є змінними, можуть дробитися та виявляти себе по-різному залежно від особливостей суспільно необхідних функцій того чи іншого виду суб'єктів права.

Таким чином, через уособлення категорії «правова суб'єктність» теорія права зафіксувала процеси

ускладнення відповідного правового явища, наростання кількості форм його різноманітності, стале підвищення рівня внутрішньої організації правосуб'єктності та збільшення потужності її зовнішніх виявів. Отримання цією категорією самобутньої цілісності було відповіддю на потребу «зняти напругу» внутрішньої диференціації та діалектичної взаємодії понять, охоплених нею, і тим самим уможливити пряму, не опосередковану розгорнутим аналізом елементів, однак науково обґрунтовану ідентифікацію соціального суб'єкта як суб'єкта права загалом.

Тому існує тісний змістовний зв'язок між категоріями «суб'єкт права» та «правова суб'єктність», який ґрунтується на взаємній, а не односторонній обумовленості правових реальностей, теоретичними зрізами яких є ці абстракції. Тісна взаємодія вищевказаних категорій в принципі виключає можливість створення науково обґрунтованих концепцій правової суб'єктності чи суб'єкта права, позбавлених дослідження їх живих взаємозв'язків, що поєднують ці абстрактні сутності у цілісній теоретико-правовій реальності. Однак їх не слід ототожнювати та сприймати як ідентичний предмет наукових досліджень. Навпаки, позиціонування явища та категорії «правова суб'єктність» у статусі самостійного предмета наукового вивчення створює для теорії права перспективну можливість, зважаючи на онтологічні залежності правової суб'єктності (як змісту) та суб'єкта права (як форми) вибудувати впорядковану за чіткими критеріями лінійку носіїв різноманітних конфігурацій правової суб'єктності.

Застосувавши такий методологічний підхід, побачимо, що ця категорія у своїй цілісності відображає активний, динамічний та багатогранний вплив об'єктивного права як ядра правопорядку

на суб'єктів суспільних відносин (які внаслідок цього стають «суб'єктами права», «учасниками правових відносин», «носіями правових статусів» тощо). Цей вплив здійснюється через різноманітні джерела активації об'єктивного права як визначальної сили правової реальності, зокрема, через законодавство, судову практику, правові звичаї, правозастосування у процесі діяльності органів публічної влади, професійну юридичну діяльність, взаємодію різнорівневих виявів правосвідомості, побутове правозастосування тощо.

На нашу думку, правова суб'єктність є заданим об'єктивним правом предметним наповненням, змістом вольової форми під назвою «суб'єкт права». При цьому правова суб'єктність активно впливає на свої буттєві втілення, вимагаючи від них (наявних чи потенційних суб'єктів права) принципової здатності адекватно реалізувати її потенціал. Образно кажучи, реальну правову суб'єктність, належну суб'єкту права, можливо уявити як в більшій чи меншій мірі завершену матеріалізацію її ідеальної моделі, закріпленої у нормах об'єктивного права. У процесі отримання своїх живих буттєвих форм (у вигляді суб'єктів права) така ідеальна правова суб'єктність через суспільну практику спочатку викликає до правового життя ті чи інші правоздатні та дієздатні вольові утворення, у процесі їх легітимації отримує реальне «правове тіло», наділене атрибутами, які необхідні для її функціонування, і лише після цього постає як здатність суб'єкта до права та перетворюється у звичний для нього соціальний ресурс (який, проте, потребує належної підтримки).

Таким чином, статус суб'єкта права відображає те, що правова суб'єктність для деякого активного та персоніфікованого (тобто виокремленого у суспільному просторі

у вигляді сталої ідентичності) утворення, яке прийнято іменувати суб'єктом, стала корисним ресурсом у вигляді здатності до вольової поведінки у просторі реальних правовідносин. Для того, щоб набути правосуб'єктного стану, потенційний суб'єкт права повинен відповідати вимогам об'єктивного права, представленим до нього як до форми, у яку надходить та у якій закріплюється правосуб'єктність.

На нашу думку, категорія «правова суб'єктність» є тією найвищою за рівнем узагальнення теоретичною сутністю, якою позначається правовий потенціал, що надходить до абстрактного соціального суб'єкта із сфери об'єктивного права та який дозволяє останньому мати статус суб'єкта права, а також, відповідно, і всі інші похідні та більш локальні статуси і стани, включаючи статус учасника різноманітних галузевих правовідносин. Категоріальною дефініцією такого змісту охоплюються та знімаються всі окремі і особливі теоретичні віддзеркалення реального буття правової суб'єктності як соціального явища. А основною причиною закріплення за потенційними суб'єктами права так званої «здатності» стати такими є цивілізаційна потреба людства надати фактичним суспільним відносинам форми правових відносин, тобто забезпечити виконання правом його регуляторної функції, здійснення якої має за мету підтримання способу існування суспільства у вигляді збалансованого за соціальними інтересами правопорядку.

Відзначимо, що чинником та ядром правової суб'єктності належить визнати не суб'єктивне, а об'єктивне право, оскільки межі та зміст предметного наповнення правової суб'єктності визначаються саме останнім. Таке бачення не повинне асоціюватися із тенденцією до звуження обсягу суб'єктивних

прав, що надаються абстрактному суб'єкту права (або ж конкретно-матеріальному суб'єкту права, який діє у статусі учасника тих чи інших правовідносин). Навпаки, цей підхід є кроком до більш адекватного розуміння діалектики суб'єктивного у системі категорій теорії права, оскільки саме через об'єктивне право до певного соціального суб'єкта прикріплюються потенційні суб'єктивні права, обов'язки та можливості застосування відповідальності, формалізовані у вигляді правових норм.

Звернемося до питання структури категорії «правова суб'єктність». Як уже було відзначено вище, елементами цієї категорії прийнято визначати поняття «правоздатність» та «дієздатність», деякі автори додатково вказують на «деліктоздатність». Досить часто теоретики права, а також представники галузевих доктрин пропонують більш деталізовані сукупності елементів. У запропонованому вище розумінні категорії «правова суб'єктність» здійснено акцент на тому, що певна сукупність норм права в якості ресурсу розкривається абстрактному соціальному суб'єкту, що виводить останнього на рівень суб'єкта права, тим самим створюючи йому можливості діяти у соціально-правовому просторі у статусі учасника реальних правовідносин. Яке ж змістовне навантаження у контексті викладеного вище розуміння повинні нести, зокрема, поняття «правоздатність» та «дієздатність»?

На наш погляд, поняття «правоздатність» є іманентним, з необхідністю присутнім у структурі категорії «правова суб'єктність» елементом, оскільки саме воно позначає собою якісну визначеність цієї категоріальної абстракції. Це поняття віддзеркалює, так би мовити, «чисту природу» правової суб'єктності, фіксуючи сутнісний зв'язок абстрактного суб'єкта із обсягом розкритого для нього

об'єктивного права, воно є певним індикатором буття соціального суб'єкта у праві. Тобто правоздатність конститує правосуб'єктність у сенсі позитивного залучення суб'єкта до сфери об'єктивного права. Бути правоздатним – значить бути правосуб'єктивним.

У свою чергу, поняття «дієздатність» характеризує наявність, склад та міру власних можливостей суб'єкта права використати у соціальному просторі той правовий ресурс, що доступний йому як правоздатному утворенню. У цьому зв'язку нагадаємо, що здатність діяти (специфічно позначена у юридичній науці поняттям «дієздатність») у філософії постулюється як ключовий, абсолютно визначальний атрибут будь-якого суб'єкта; недієздатний суб'єкт у філософії – не суб'єкт взагалі. Відповідно, у взаємопов'язаній парі категорій «правосуб'єктність» та «суб'єкт права» поняття «дієздатність» є засадничим по відношенню до категорії «суб'єкт права» (адже власний зміст останньої формулюється шляхом надання юридичною наукою відповіді на питання – «Що означає бути суб'єктом права?»). Однак чи означає це, що для категорії «правова суб'єктність» поняття «дієздатність» є факультативним, тобто необов'язковим, хоча і бажаним?

На нашу думку, такі питання виникають із різноманітності способів реалізації дієздатності, а також у зв'язку з тим, що вона неоднаково виявляє себе у складі правосуб'єктності різних суб'єктів права. Показовою у цьому відношенні є дієздатність суб'єктів господарювання. У визначенні суб'єкта господарювання, що наведено у ч. 1 ст. 55 Господарського кодексу України (далі – ГК України), законодавець взагалі не вказав на її наявність, згадавши лише про господарську компетенцію та про майнову відповідальність суб'єктів господарювання.

Однак такий виклад не означає, що суб'єкти господарювання позбавлені господарської дієздатності. Навпаки, вона іманентно наявна у складі їх правосуб'єктності у вигляді умови її набуття та засобу здійснення, і саме презумпція такої присутності звільнила законодавця від необхідності здійснити формальну точкову вказівку на дієздатність суб'єкта господарювання у тексті конкретної статті ГК України.

Таким чином, дієздатність є таким же з необхідністю залученим до складу правосуб'єктності елементом, як і правоздатність. Відповідний зв'язок можливо зафіксувати так: бути правоздатним – означає тим чи іншим чином бути дієздатним. Наданий суб'єкту права через отримання ним правосуб'єктності правовий ресурс ніколи не буде відгороджений від реального правового життя відсутністю дієздатності, оскільки таке «марнотратство» суперечить власне природній активності правової суб'єктності, а тому воно обов'язково долається правопорядком. Якщо у правоздатного суб'єкта виникає дефіцит дієздатності, він або негайно заповнюється через залучення дієздатного потенціалу інших суб'єктів, або ж правоздатний суб'єкт зникає із мапи правового життя, тобто зникає взагалі.

Належить звернути увагу на аспект, що стосується повноти переліку структурних елементів категорії «правова суб'єктність». Попередній виклад не повинен приводити нас до завчасного висновку про те, що сукупність двох понять, а саме «правоздатності» та «дієздатності», повністю вичерпує собою структурне наповнення категорії «правова суб'єктність». На нашу думку, для досягнення адекватної міри пізнання явища правової суб'єктності на усіх рівнях її буття відповідна категорія повинна мати трьохелементну

структуру, яку утворюють: 1) поняття «правоздатність» (вважаємо, що воно «прив'язує» суб'єкта права до диспозицій норм об'єктивного права, постаючи як «позитивна правоздатність»); 2) поняття «деліктоздатність» (вважаємо, що воно поєднує суб'єкта права із санкціями норм об'єктивного права, це свого роду «негативна правоздатність»); 3) поняття «дієздатність» (на наш погляд, воно охоплює собою правові вимоги, адресовані до носіїв правоздатності та деліктоздатності з метою переведення цих елементів правосуб'єктності із вербально-абстрактної форми існування у реальне правове буття).

Вважаємо, що кожен правоздатний суб'єкт неминуче набуває деліктоздатного статусу. Адже надання йому суб'єктивного права чи обов'язку, або ж повноважень чи компетенції, передбачених диспозицією правової норми, кореспондується із санкцією тієї ж норми, яка активізується у ситуації зловживання правом чи у випадку порушення обов'язку. Зрозуміло, що законодавець з тих чи інших міркувань залишає без санкцій достатньо велику кількість так званих «дефектних» норм. Однак вищенаведене твердження про обов'язкову присутність деліктоздатності у складі правосуб'єктності сформульоване у вигляді принципу, тобто воно віддзеркалює істотні ознаки та тенденції розвитку об'єктивного права, а також правотворчості та правозастосування загалом, стосовно яких випадковості і винятки не чинять істотного впливу.

Крім цього, на нашу думку, у змісті поняття «деліктоздатність» належить розмежовувати: а) активну частину (якою позначається правова можливість покласти відповідальність на інших суб'єктів права) та б) пасивну частину (розуміючи її як правову можливість нести відповідальність, покладену

на деліктоздатне утворення іншими суб'єктами права). Активна деліктоздатність, як видно із досвіду сучасного правового життя, переважно властива суб'єктам права, наділеним публічною правосуб'єктністю (особливо органам влади), а пасивна – переважає у складі правової суб'єктності осіб, наділених приватною правосуб'єктністю. Окрім цього, існує група суб'єктів права, правосуб'єктність яких є приватно-публічною, і їх деліктоздатність також позначена такою комплексністю.

Із викладеного вище зрозуміло, що особа чи інше утворення як суб'єкт права існує у часових межах з моменту набуття ним правової суб'єктності і до моменту її втрати безвідносно до того, хто (чи навіть що) є носієм правової суб'єктності. Таке твердження належить розуміти буквально, оскільки статус суб'єкта права як відповідь на актуальну суспільну потребу виникає на підставі надання правосуб'єктності (байдуже у якому обсязі) навіть у речі, явища, машини чи у суб'єкта, який фізично або ще не виник (наприклад, ненароджена дитина), або ж який вже припинився (наприклад, померла людина) [16, с. 67-72]. Розвиваючи цю думку, відзначимо, що засадниче значення правосуб'єктності яскраво підтверджується багаточисельними та, здавалося б, казусними випадками надання правосуб'єктності, наприклад, тваринам, що відомі історії юриспруденції. Зокрема, І. Кістяківський вказував, що середньовічне право часто визнавало тварин суб'єктами прав. Він пише: «Що інше можуть означати знамениті процеси над мишами, щурами, півнями тощо, як не визнання їх суб'єктами прав? Миші викликалися до суду повістками, проти них писалися блискучі звинувачувальні акти, суд призначав їм захисників, і насамкінець процес завершувався урочистим

ви роком» [17, с. 123]. Посмішки, які мимоволі з'являються на обличчях фахових юристів від таких судових процесів, тим не менше не перешкоджають шляхом наступного розмірковування виявити у мишей (як у сторони конкретного кримінального провадження) кримінальної процесуальної правоздатності здійснювати права та обов'язки обвинуваченого та підсудного, а також представницької дієздатності (яку реалізують захисники) і кримінальної деліктоздатності (понести покарання, встановлене ви роком суду).

Цікаво, що казусні і з точки зору простого здорового глузду, і з позиції професійної правосвідомості випадки знаходять своє теоретико-юридичне пояснення. У ситуації, коли позбавлені свідомості та волі речі, істоти чи явища (умовно кажучи, не-суб'єкти) стають учасниками правовідносин, їм для цього надається локальний фрагмент правосуб'єктності здатності, однак рівно у тому обсязі, який є необхідним для обслуговування їх тимчасового стану як ситуативного учасника правовідносин. Має місце той рідкісний юридичний стан, за якого статуси учасника правовідносин та суб'єкта права абсолютно збігаються і за їх обсягом, і у часі та просторі.

Завершуючи висвітлення теми, зазначимо, що категорія «правова суб'єктність», як структурована, однак цілісна наукова абстракція, загалом ідентифікує собою активний зв'язок об'єктивного права та абстрактного соціального діяча. Обумовлена потребами суспільного розвитку деталізація цього загального правосуб'єктного зв'язку відбувається через встановлення законодавцем в об'єктивному праві загальних, особливих та індивідуальних видів і більш специфікованих різновидів правової суб'єктності, що надаються суб'єктам соціальної дії з метою досягнення та підтримання у конкретно-

історичних умовах прийнятної для суспільства міри реалізації публічних і приватних інтересів.

Перед тим, як надати деякі узагальнення у вигляді висновків, застережемо, що не претендуємо на «істину в останній інстанції» і будемо вдячні за фахові застереження та дискусії.

Висновки:

1. Розповсюджені у теорії права та у галузевих доктринах дефініції категорії «правова суб'єктність» найчастіше вказують на те, що правова суб'єктність є здатністю особи бути суб'єктом права (учасником правовідносин) та/або здатністю особи до суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. При цьому без відповіді залишається питання про те, виявом якої суспільної закономірності є така здатність.

2. Категорія «правова суб'єктність» відображає визначальний та формотворчий вплив об'єктивного права на суб'єктів суспільних відносин, які внаслідок цього стають «суб'єктами права», «учасниками правовідносин», «носіями

правових статусів» тощо. Зокрема, правова суб'єктність як правове явище є утвореним об'єктивним правом змістом, активною та волевою формою якого слугує суб'єкт права.

3. Правова суб'єктність надається соціальному суб'єкту у вигляді ресурсу для його використання у реальних правовідносинах з метою реалізації суспільно необхідних публічних інтересів та/чи втілення суспільно прийнятних приватних інтересів. Саме необхідність у виконанні нормами об'єктивного права функції регулятора суспільних відносин виявляє себе у вигляді здатності осіб та інших соціальних утворень бути суб'єктами права.

4. Ідея про те, що категорія «правова суб'єктність» віддзеркалює обумовленість відповідного правового явища об'єктивним правом, не передбачає ігнорування засад суб'єктності та суб'єктивності у просторі об'єктно-суб'єктних правових зв'язків. Відповідно, міра об'єктивності урозумінні правосуб'єктності

не повинна доводитися до абсолюту, тим самим знищуючи і власне категорію суб'єкта права, і саму суб'єктивність у правовій дійсності, зокрема, шляхом зведення її до вигляду «правового статусу».

5. Тріада понять «правоздатність», «деліктоздатність» та «дієздатність» є елементами категорії «правова суб'єктність», вони у складі останньої як єдиного, цілісного та взаємообумовленого з'єднання конкретизують і операціоналізують її зміст, не втрачаючи при цьому власної теоретичної значимості. Поняття «правоздатність» є ключовим елементом вказаної категорії, однак воно неодмінно передбачає існування змістовного зв'язку із поняттями «деліктоздатність» та «дієздатність». Всі три елементи у тому чи іншому вигляді завжди наявні у складі правосуб'єктності.

6. Поняття «дієздатність» є основним змістовним містком, який поєднує категорію «правова суб'єктність» із категорією «суб'єкт права». ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеев С. С. Собрание сочинений : в 10 т. [+ справоч. том]. Т. 3 : Проблемы теории права : курс лекций. – М. : Статут, 2010. – 781 с.
2. Толстой Ю. К. К теории правоотношения. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1959. – 88 с.
3. Бутко П. Є. Правосуб'єктність фізичних осіб – платників податків / П. Є. Бутко // Право. – 2013. – № 1. – С. 75-78.
4. Пасічник А. В. Поняття адміністративної правосуб'єктності юридичних осіб / А. В. Пасічник // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 9. – С. 142-145.
5. Кочин В. Аналіз правочиноздатності у системі елементів цивільної правосуб'єктності юридичної особи / В. Кочин // Юридична Україна. – 2013. – № 9. – С. 48-51.
6. Валах В. Тестаментоздатність як складова цивільної правосуб'єктності / В. В. Валах // Університетські наукові записки. – 2010. – № 4 (36). – С. 36-40.
7. Матузов Н. И. Субъективные права граждан СССР. – Саратов : Приволж. кн. изд-во, 1966. – 188 с.
8. Мацелик Т. О. Адміністративна правосуб'єктність як онтологічна здатність особи бути суб'єктом адміністративного права / Т. О. Мацелик // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – № 597. – С. 90-94.
9. Слабко С. Сутність та зміст правосуб'єктності людини: теоретичний, історичний та міжнародний аспекти / С. М. Слабко // Молодий учений. – 2016. – № 12 (40). – С. 615-618.
10. Велика українська юридична енциклопедія : у 20-ти т. Т. 3 : Загальна теорія права. – Х. : Право, 2017. – 952 с.
11. Юридична енциклопедія : в 6 т. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. – Т. 5: П-С. – 736 с.
12. Головченко В., Головченко О. Теоретико-прикладні аспекти правоздатності та суб'єктивних прав особи / В. Головченко, О. Головченко // Право України. – 2009. – № 5. – С. 82-87.
13. Гревцов Ю. Методологічні проблеми пізнання відповідальності суб'єкта права / Ю. Гревцов // Право України. – 2014. – № 1. – С. 187-194.
14. Загальна теорія держави і права : [Підруч. для студ. юрид. вищих навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.
15. Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії : моногр. / О. В. Тарасов. – Х. : Право, 2014. – 512 с.
16. Гудима Д. Сучасні тенденції в інтерпретації поняття «суб'єкт права» / Д. Гудима // Антропология права: філософський та юридичний виміри. Мат. Міжн. круглого столу (м. Львів, 4-5 грудня 2009 р.). – С. 66-87.
17. Кистяковский И. А. Понятие субъекта прав / И. А. Кистяковский // Журнал Министерства юстиции. – 1903. – № 8. – С. 115-127.